

ӨЗБЕК ЭЛИНИН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРҮ (Кыргызстанда жашаган өзбектердин мисалында)

Арапбаева Калдаркан¹, Мурзакметов Абдымиталип²

¹*ОшМУнун студенти*

²*т.и.к, ОшМУнун доценти*

Аннотация: Ар кандай аң-сезимдүү элдин негизги максаты – бала өстүрүү жана аларга татыктуу тарбия берүү. Мына ушундай миссияны аткарууда эл тарабынан тарбия берүүнүн түрдүү усулдары илгертен жашап келген. Макалада Кыргызстанда жашаган өзбектердин бала тарбиялоого байланышкан элдик түшүнүктөрү талдоого алынган.

Ачкыч сөздөр: өзбектер, этнопедагогика, балдар, тарбия, макалдар, ишенимдер, тыюулар.

Аннотация: Основной целью любого сознательного народа является воспитание детей и обеспечение им достойного образования и нравственного становления. В процессе выполнения данной миссии с древнейших времён в народной среде сложились различные методы и формы воспитания. В статье анализируются народные представления, связанные с воспитанием детей у узбеков, проживающих на территории Кыргызской Республики.

Ключевые слова: узбеки, этнопедагогика, дети, воспитание, пословицы, верования, запреты.

Abstract: The primary goal of any conscious people is to raise children and provide them with proper upbringing. In fulfilling this mission, various methods of child-rearing developed by the people have existed since ancient times. This article analyzes the folk concepts related to child upbringing among Uzbeks living in Kyrgyzstan.

Keywords: Uzbeks, ethnopedagogy, children, upbringing, proverbs, beliefs, taboos.

Кыргыз жеринде көптөгөн элдер анын суусу менен абасынан кубат алып, бир асмандын алдында жашап, Кыргызстанды өз мекенине айлантып, топурагына өз тамырларын жайып келишүүдө. Ошол элдердин бири – өзбектер. Өзбектер түркий тилде сүйлөгөн элдердин бири катары кыргыздар менен тарыхый, маданий, диний жактан жалпылыкка ээ. Саны жагынан да кыргыздардан кийинки экинчи орунда туруп, өздөрүнчө чогуу жашап жаткандыгына карабастан, ушул кезге дейре кыргызстандык өзбектердин маданияты терең изилденбей келүүдө. Мүмкүн, буга эгемендүүлүккө жеткенден кийинки өлкөдөгү экономикалык кырдаал, мамлекеттик улут саясатынын ырааттуу жүргүзүлбөгөндүгү, баалуулуктарга карата көз караштардын өзгөрүшү, илимдин арткы планга сүрүлүп салышы сыяктуу жана башка шарттар таасир эткендир... Биз аларды иликтеп отурууну туура көрбөй, өз изилдөөбүздө кыргызстандык өзбектердин этнопедагогикалык салттарына, ишенимдерине, түшүнүктөрүнө гана токтолууну туура көрдүк.

Өзбек фольклорунда табышмак катары айтылып келген төмөнкүдөй накыл кеп бар: бир киши күн сайын эртең менен барып наабайчыдан алты нан алат экен. Бул көрүнүш бир нече жылдарга созулуптур. Бара-бара буга көнүп да бүткөн наабайчы бир күнү кардарынан мунун себебин сураптыр. Анда ал: «Эки нанды карызыма берем, экөөнү карызга берем, калган эки нанды өзүм жейм» деп жооп бериптир. Бул табышмак сөздүн маанисине түшүнбөгөн наабайчыга ал киши эки нанды ата-энесине (карызына), экөөнү балдарына (карызга) берип, экөөнү аялы менен жей тургандыгын айтыптыр. Ушул табышмактын өзү да кандайдыр бир деңгээлде өзбек элинин элдик педагогикасынын маңызын аныктап турат десек болот.

Ўзбектер балдарды өтө жакшы көрүшөт. Муну аларга карата: «Болали уй – бозор, боласиз уй - мозор» деп айтылып, кеңири таркаган макал да эң сонун көрсөтөт [Лобачева, 1975; 69]. Бул макал кыргыздарда да «Балалуу үй – базар, баласыз үй - мазар» деп айтыларын кошумчалай кетели. Ўзбектердин балдарга карата мамилесин түрдүү адабий жана тарыхый эстеликтерден сырткары алардын күндөлүк турмушуна баам салган ар бир инсан байкай алат. Улуу Ата мекендик согуш жылдарында дал ушул өзгөчөлүк толук ачылып көрсөтүлгөн. Согуш жүргөн аймактардан көчүрүлүп келген миндеген балдарды өзүнүн ансыз да көп сандуу үй-бүлөсүнө батырып, асырап алган адамдар, бир канча улуттардан турган интернационал үй-бүлөлөр тууралуу көп эле жазылып, көрсөтүлдү окшойт. Бул көрүнүштүн негизин көп балалуу болууга умтулган көөнө салт түзүп турган эле. Эл оозунда айтылган «Жетимдин акысын жебе, жесе тешип чыгат» деген көз караш да кандайдыр бир деңгээлде себепкер болсо керек. Ошону менен бирге өзбек эли балага тарбия берүү боюнча бир катар эрежелердин жыйнагын да өз турмушунда колдонуп келгенин айта кетпесек болбойт.

Орто кылымдардагы мусулман мыйзамдары боюнча баланы, айрыкча уул баланы тарбиялоо катаалдыгы менен айырмаланып турган: «Бала өзүн биле баштагандан тартып анын турмушундагы маанилүү адам болуп атасы саналат. Эртең менен бала атасы жаткан үйгө келип, анын колун өөп, эки колун бооруна алган бойдон көрсөтмөнү же кеткенге уруксатты күтүп турат. Атасы маңдайына отурганга уруксат бергенге чейин далай жыл өтөт, бирок андан кийин да бала сүйлөшүп жатып атасынын сөзүн бөлгөнгө же үнүн бийик чыгарганга даабайт. Атасы уулун мусулман баласы билүүгө тийиш болгон бардык нерсеге үйрөтөт. Алты жашында баласы эл жеген табактан оокатты оң колу менен гана алуу керектигин, тамакты шашпай жеп, жакын турган ашка ыраазы болуп, дасторкондогу таттууларга чогуу отургандардын башынан ашырып кол созбоо керектигин түшүнөт...» [Искандаров..., 1989; 68]. Атасы адептик эрежелерге үйрөтүп эле тим болбой, баласына сөзсүз түрдө кандайдыр бир кесипти, өнөрдү үйрөтүүгө аракеттенет. Жогоруда «атасы уулун мусулман баласы билүүгө тийиш болгон бардык нерсеге үйрөтөт» көрсөтүлгөндөй, ал нерселер ислам дини менен чогуу каралат: «Ата үчүн мусулманчылыкта үч нерсе карыз деп саналат. Булардын биринчиси баланын колун адалдап, сүннөткө (хатна) отургузуу. Экинчиси, ага илим берип, өнөрлүү кылыш, дүйнө таанытыш. Үчүнчүсү, үйлөндүрүп, үй-жай куруп, эркин жашоого шарт түзүү» [Махмуд Саттор, 1993; 20.] Көрүнүп тургандай, баланы кандайдыр бир өнөргө, кесипке үйрөтүү эң зарыл, маанилүү милдеттерден. Баланын туулгандыгынын урматына өткөрүлгөн алгачкы жөрөлгө – *бешик той* өткөрүлгөндө келиндин төркүндөрү тараптан алып келинген бешикке баланы бөлөөрдөн мурда алгач бешиктин баш жагына *жанчуурдун* (чакан соку, түштүк диалектисинде *аванча* деп да аталат) таштан жасалган башын, күзгү, устара, тарак жана башка буюмдардын коюлушун да аларга тиешелүү өнөргө ээ болушун ниет кылуу катары бааласа болот [Лобачева, 1975; 74]. Өнөр менен кесип үйрөнүүгө болгон умтулуу «Өнөрлүү ач калбайт», «Өнөр үйрөнүш үчүн да өнөр керек», «Мактанба, каз, өнөрүң аз» (Мактанма ғоз, хунаринг оз) сыяктуу элдик макал-лакаптарда [Абдурахимов, 1980; 81] да камтылган. Эмгек тарбиясы балдарга өтө жаш кезинен тартып берилет. Жарганатты (*куришаналок*) кармап алган учурда кыздарга карыштатып койсо, жакшы чебер болот деген ишеним кыздар үчүн тигүүчүлүк кесиптин жогору бааланганын көрсөтүп турат. Тигүүчүлүккө үйрөнүп жаткан кыз биринчи тиккен көйнөгүн сууга салып жиберсе, жакшы чебер болот деп айтылат [Мурзакметов, 2012; 83]. «Баланы ишке буюр, артынан өзүң жүгүр» деген макал [Вместе – рекой быть..., 1988; 65] бала кандайдыр бир ишке көнүккөнгө чейин кемчилик кетирип коюшу мүмкүн экендигин, демек, аны көзөмөлдөп, жеке үлгүсү менен үйрөтүү зарыл экендигин туюндуруп жатат. Бирок, баланы урганга тыюу салынат, жаш баланы башына урса, баш баласы чарчап калат деген ишеним ооздуктап турат. Элде баланы эле эмес, ар кандай адамды жүзүнө урса, Кудайдын ачуусу келет деп айтылып калган.

Бирок баарыдан да кыздын тарбиясына өзгөчө көңүл бурулган. Анткени аны бирөөнүн бүлөсү катары карап, «Кыздуу үйгө кырк ат байланар» («*Кизлик уйга кирк от бойланар*») деп, муну мыйзам ченемдүү көрүнүш катары караган. Андыктан эртеби-кечпи ата-энесинин үйүн

таштап, башка чөйрөгө түшөөрүн эске алуу менен кийин уят болбогондой тарбия берүү жоопкерчилиги турган. Бул милдет кыздын энесине жүктөлгөн, анткени, «Аркагын көрүп бөзүн ал, энесин көрүп кызын ал» («*Аркогини кур, бузини ол, онасини кур, кизини ол*») деп айтылгандай [Абдурахимов, 1980; 15], жоопкерчилик кыздын энесинде болот. Андыктан, кызга карата тыюулардын көп болушу өтө деле таң калыштуу эмес. Төмөндө алардын айрымдарына токтоло кетелик.

Тыюулардын бир тобу кыз баланы тазалыкка тарбиялоо максатында жаралгандыгы байкалып турат. Алсак, чачтын өзүнө байланышкан тыюулар эле канчалык мааниге ээ... Чачты курук тарап болбойт, эгерде антсе куру дооматка калат деп тыят. Дал ошентип тараган учурда чачтын көп түшүп, курук болгондуктан кийим-кечеге жабышып, андан тамакка түшүп калуу коркунучу бар. Чачты тараган таракта да жабышып чач калбаш керек, антсе иши чиеленишип калат, чечилбеген ишке кабылат деп коркутат. Таракты андан кийин да кимдир бирөөнүн пайдаланышы эсепке алынып жаткандай деп болжоого мүмкүн. Түшкөн чачын ажатканага таштаса чачы төгүлүп түшөт деп эскерткен. Түшкөн чачты отко жакканга да тыюу салынат, антсе, аркы дүйнөдөгү жакындары бул да келиптир деп ойлоп алышат деген жана жин оорулуу болуп каласың деген сыяктуу түшүндүрмөлөрү бар. Мындай мамиле жасалып жаткандан кийин чачты кыркып, кыскартуу жөнүндө сөз болушу да мүмкүн эмес, чачынды кескениң өз өмүрүңдү кескениң деп тыйып турат. Эгерде кыздар чачын кыкса да аны узартуу максатында гана кесет: кыркылган чачты жүзүмдүн алдына көмүп коюу менен жүзүм шагындай узун чачтуу болушуна ишеним артат. Жамгыр жаап өткөндөн кийин асманда жаа түрүндө пайда болчу түстөрдү өзбектер *камалак, хасан-хусан* (кыргызча асман жаасы, жез кемпирдин желеси, асан-үсөн) деп атап коюшат, аны көргөндө да кыздар чачын кыкса чачы узун болуп өсүп, жылт-жулт этип кулпуруп турчу болот деген ишеним сакталуу [Мурзакметов, 2012; 84]. Сөз болуп жаткан темага тиешеси жок болсо да, өзбектерде да, кыргыздарда да өткүн өтүп, күн ачылып жаткан маалда бөрү тууйт деген ишеним бар экендиги кызыгууну туудурат.

Чач сыяктуу эле тыюулар тырмакка карата да колдонулат. Шайтан уялап албасын үчүн кызга тырмагын узун өстүрүүгө тыюу салынган. Алынган тырмакты отко салса болбойт, антсе тырмактын түзүлүшү бузулуп, отко күйгөн кездегидей тырышып калат деп айтылат. Тырмакты алып болгон соң босогонун түбүнө ташташ керек деген көз караштын дин менен байланышы бар, анткени, кыямат кайым күнү астананын түбүнө ташталган тырмактар дубал болуп өсүп, сактап калат деген ишеним белгилүү. Азыр көбүнчө короодогу жүзүмдүн түбүнө таштоону сунушташат. Башка бирөөнүн үйүнө барганда да тырмак алууга болбойт, антсе, урматсыз болот деп коюшат. Өз үйүндө жасачу ишин, болгондо да жеке тазалыгына байланышкан ишин бирөөнүн үйүнө келип кылып жаткан адамды кайсыл эле үй ээси сыйласын... Айрыкча шейшемби, шаршемби күндөрү тырмак алса, ошол адамга ак түшөт деп айтылат [Мурзакметов, 2012; 85]. Тырмак алган кайчыны да ойногонго, аны ачык бойдон калтырганга уруксат берилбейт, анткенде ата-энеси урушуп кетишет деп тыят, сыягы, бул коопсуздукту сактоо максатынан улам эле жаралса керек. Ал эми чач менен тырмакка карата болгон мындай мамилелердин себебин аларда жандын жайгашуу мүмкүнчүлүгү бар деп каралган анимисттик ишеним менен байланыштырып кароого болот.

Кыздарды идиш-аякты да таза жууп, таза пайдаланганды үйрөтүшкөн. Идиш жууп жатканда катуу үн чыгара кагыштырып жууганга тыюу салынат, негизи, казан-аяктын кагышуусу үй-бүлөдөгү мамилелердин бузулушу, ынтымактын кетиши катары бааланат. Кепкирди казанга какпа, какырап каласың деп тыят. Кечки тамакты ичкен соң сөзсүз идиш-аякты таза жууп коюу талап кылынат, эгерде антпей, жуксуз бойдон калса, үйдөгү эркек адамдын иши жүрүшпөй калат деп эскертишет. Анын дагы бир варианты боюнча, казан жуулбай калса, түн ичинде кыдырып учкан периштелер казандын жугун көрүп, оокаты бар экен деп санап, эртеңки күнгө ырыскы таштабай кетип калышы мүмкүн деп каралат. Өзбектер үй ээси болгон эркек адамды жогору коюп, аны үй-бүлөнүн багуучусу катары санашат. Демек, анын иши жүрүшпөй калышы бүтүндөй үй-бүлө үчүн зыян катары бааланат. Канчалык гана көп болбосун, аял кишинин тапканынын берекеси жок деп каралышы да эркектин ролун

белгилеп көрсөтүп турат. Өзбек аялдары кир жууп жатканда эркек кишинин кийимин биринчи жууганды эреже катары тутунушат, эркектин кириин аялдын кийиминен кийин жуулуп калышы эркектин үйдө кадыры болбой калышына алып келчү иш катары эсептелет. Аялдын эркек кишинин колдонгон буюмдарынын үстүнөн аттап өтүп кетиши дагын иштин жүрүшпөй калышына алып келчү жорук деп бааланат. Эгерде эркек адам кандайдыр бир ишти көптөн бери көздөп, максат кылып, бирок ишке ашпай келе жаткан болсо, анда ар күнү жумушунан кайтып келе жатып үйдөгү балдарына бир нерселерди, мисалы, таттууларды алып келип берсе, анда ошол максаты аткарылат деген ишеним бар [Мурзакметов, 2012; 86]. Албетте, мындай учурда балдардын кубанганы, дагы ушундай кубанычтын кайталанышын каалаганы түшүнүктүү. Андан улам баланын батасы тиет деп айтылып калган, кыргыздарда «Жаштын тилегин берет» деп айтылат. Бул ишенимди өзбек элдик педагогикасынын эң бир мыкты табылгасы катары баалоого болот.

Кыздарга салынган тыюулар жөнүндө улантып айтсак, жайылган төшөктүн үстүнө отурганга карата тыюу бар. Мындай учурда кызды себиң аз болуп калат деп тилдешет. Ал эми себи аз кыздын барган жеринде тили кыска болору түшүнүктүү. Ушинтип коркутуу менен кызды көрпө-төшөктү дароо жыйыштырып, жыйып салганга көнүктүрүшкөн. Көрпө-төшөктүн өз маалында жыйылбай, чачылып жатканы кыргыздарга да жагымсыз көрүнгөндөн улам «Төркүнү жакындын төшөгү жыйылбайт» деген макал жаралган. Төшөктөн сырткары жаздыкка отурганга да тыюу салынат. Анткен учурда кыздын ата-энеси өтө көп мээнетке кабылат деп коюшат. Биздин жоромолдошубуз боюнча, адамдын пайдаланган төшөнчү-орундарынын ичинен жаздык сыйлуу бөлүгү деп каралгандан улам, ушул тыюу келип чыкса керек. Анткени, жаздыкка адамдын денесиндеги эң сыйлуу бөлүк – баш коюлат. Демек, жаздыкка отуруу – бул башка отуруу, жаздыкты аттоо – башты аттоо катары каралып жатат. Өзбектерде адамды аттоого да катуу тыюу салынат. Мындай тыюу кыргыздарга да тиешелүү. Кыргыздарда эрин чанып, башкага тийип кеткен аялдарды «эринин башын аттады» деп коюшат. Демек, ушундай түшүнүктөрдөн улам жаздыкка отурууга тыюу салынып жатат. Албетте, күйөөсүнүн башын аттап, чанып, ажырашкан келиндин ата-энесинин көп мээнетке кабылышы белгилүү. Ошондуктан кыздарды жаш кезинен тарбиялап, жаздыкка отурсаң артыңа жара чыгат, тепсең башың ооруй турган болот деп коркутушат. Ал эми кечинде жатарга төшөк салган кезде жаздыкты кыбылага (батышка) баштантып салуу адаты ислам дининин таасиринен улам пайда болгон, анткени мусулмандар үчүн ыйык шаар Мекке ошол тарапта. Тескерисинче, кыбылага бутунду сунуп жатсаң, Кудайды тепкен менен тең болот деп тыюу салат. Отурган адамдын алдынан өтүп болбойт, ошол отурган адамдан мурун өлөт деп эскертип тарбиялаган. Балдарга колун башына жаздап жатканга да тыюу бар, антсе душмандарың башыңа чыгат деп эскертет. От менен ойногон баланы түнү төшөккө сыйып коёсуң деп коркуткан [Мурзакметов, 2012; 86-87]. Жогоруда көрсөтүлгөндөрдөн улам көптөгөн кылымдардын ичинде өзбек элдик педагогикасында тыюулардын өзүнчө системасы иштелип чыккан деп ишенимдүү айтууга мүмкүн.

Өзбек элинин элдик педагогикасындагы тарбиялоо каражаттары болгон тыюулардын көпчүлүгүнүн жаралуу себеби унутулуп, мааниси белгисиз болуп калган. Аны так билбегендиктен, көп учурда жөн гана «жаман болот» деп коюшат. Бирок ошол ар бир тыюунун артында элдин көз карашы, ишеними, турмуштан алган тажрыйбасы, андан улам чыгарган жыйынтыгы жаткандыгы талашсыз. Ушул эле пикирди кыргыздардын тыюуларына карата да айтууга болот. Этнопедагогика илимине карата кызыгуу күч алып турган ушул чакта бул маселе да көңүлгө алынып калар, мүмкүн, кыргыз жана өзбек этнопедагогдору биргелешкен изилдөөлөрдү жүргүзүшөөр деп үмүт кылабыз.

Адабияттар:

1. Абдурахимов М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. – Ташкент: Ўқитувчи, 1980.

2. Вместе – рекой быть, врозь – ручейками: Узб. пословицы и поговорки / (Пер. Н. Гацунаева; Послесл. Н. Владимировой, Б. Саримсакова). – Т.: Изд-во лит. и искусства, 1988.
3. Искандаров Т. И., Исхаков В. И. Здоровый образ жизни: восточные традиции и современность. – Т.: Медицина, 1989.
4. Лобачева Н. П. Формирование новой обрядности узбеков. – М.: Наука, 1975.
5. Махмуд Саттор. Узбек удумлари. – Т.: Фан, 1993.
6. Мурзакметов А. Кыргызстандык өзбектердин каада-салттары, ырым-жырымдары жана ишенимдери. – Ош: 2012.
7. Ўзбек топишмоклари. Тузувчи, таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи М. Абдурахимов. – Т.: Ўқитувчи, 1991.